

## 73 FIRKA HADİSİNİN KELÂM İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

-73 Of Sects Hadith Evaluation Science Of Kalam-

**Dr. Osman ORAL**

Meb/Öğretmen

**Abstract:** *Prophet and the first two caliphs complete silence reigned among the Muslims in the era of unity and togetherness third Caliph Osman's (35/656) martyrdom, then the case of Jamal, Siffin war and the Referee / Arbitration event, Muslims, and these events have left a major impact on the solution of some Kalam/ belief has led to the emergence of problems. The Prophet has warned the nation of the future events. This article about the emerging sectarian "My Ummah will be divided into 73 groups" with the sentence pronounced in the 73 sects hadith Science of Kalam will be examined.*

**Keywords:** *73 sects, Sect, saved sect, The Prophet's Community, Faith.*

### Giriş

73 fırka ile ilgili birçok hadis rivâyet edilmiştir. Bir kısım rivâyetlerde, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında olduğu gibi, Müslümanlar arasında da fırkalaşmaların olacağı haber verildikten sonra, bu fırkalardan yalnızca birisinin cennette, diğerlerinin cehennemde olacakları bildirilmektedir. 73 fırkaya dâir rivâyetlerde cehenneme gireceklerden istisnâ edilen tek fırkanın “cemaat”, bu cemaatin en belirgin vasfının da “*Rasûlullah'ın ve O'nun ashâbının üzerinde buldukları yol üzere bulunmak*” olduğudur. Meselâ Ebû Hureyre (v.58/677)'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber: “*Yahûdiler 71 veya 72 fırkaya, Hıristiyanlar da 71 veya 72 fırkaya ayrıldılar. Benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır*”<sup>1</sup> buyurmuş. Diğer bir rivâyette ise “*Dikkat ediniz! Sizden önce Ehl-i Kitap olanlar 72 fırkaya bölündüler. Kuşkusuz bu ümmet de 73 fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan 72'si Cehennemde, biri Cennette olacaktır.*”<sup>2</sup> Enes b. Mâlik (v.93/711)'ten ise şu hadis nakledilmiştir: “*İsrâil oğulları 72 fırkaya ayrılmışlardır. Siz de bir o kadar fırkaya*

<sup>1</sup> Ebû Dâvud, Süleyman es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, sünne, 1 (Hadis no: 4596), İstanbul, 1981; Hâkim en-Nisâburî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, Beyrut 1990, ilim (Hadis no:441); Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Haydarâbâd, 1355, X, 208.

<sup>2</sup> İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen*, fiten, 17, (Hadis no:3991), Bkz. Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman, Dâru İhyâi Sunnetü'n-Nebeviyye tsz., *Sünen*, İstanbul, 1981, siyer,75.

ayrılacaksınız. Biri hariç diğerleri cehennemdedir”<sup>3</sup> “Dikkat ediniz! Sizden önceki kitap ehli 72 fırkaya ayrıldı. Bu ümmet de 73 fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan 72’si Cehennemde, biri Cennette olacaktır. Bu da *cemaattir*.”<sup>4</sup>

Cehennemden kurtulacak denilen rivâyetlerin ortak vurgusu, “*cemaat*” yani Müslümanların çoğunluğudur. Bir rivâyette yer alan; “*Benim ve ashabımın yolu üzere olanlar*”<sup>5</sup> şeklindeki ayrıntıda ise tâbi olunacak cemaatin, Hz. Peygamber’in ve onun ashabının sünneti üzere olmanın gerekliliği vurgulanır. Daha sonraları, “*Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat*” olarak ifade edilecek olan inancın temeli işte bu rivâyetlerde geçen ifadelere dayanmaktadır. İncelediğimiz kadarıyla 73 fırka üzerine yapılan bir takım çalışmalar hadisin sahih olup olmaması ve fırkaların tasnifi üzerinedir.<sup>6</sup> Bu makalede ise 73 fırka rivâyetlerinde geçen 73 fırka ve *Fırka-i Nâciye, Cemaat, Sünnet ehli* gibi konular Kelâm İlmi çerçevesinde mütakellimlerin görüşleri ile değerlendirilecektir.

### Fırka ve Mezhep

Fırka kavramı, lugatte bir grup insan,<sup>7</sup> diğer insanlardan ayrı müstakil bir cemâat, fikir ve inanç ayrılıklarından doğan gruplar manasınadır.<sup>8</sup> Mezhep ise; gidilen yol, anlamına gelen Arapça bir kelimedir.<sup>9</sup> İslâm dininin itikâdi ve ameli sahadaki düşünce ekolleri ister siyâsi ve itikâdi, ister ameli olsun dilimizde mezhep adıyla kullanılmaktadır. İstilahta mezhep, imam ve müctehid kabul edilen bir zâtın

<sup>3</sup> İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, III, 120.

<sup>4</sup> Ebû Dâvud, sünne, 1, (H. No: 4597), İbn Hanbel, *Müsned*, 2; Hâkim, *Müstedrek*, (H. No: 443). Diğer bir rivâyet de şöyledir: “İsrailoğulları 71 fırkaya bölündüler. Bunlardan 70’i Cehennem’e gitti ve sadece biri kurtuldu. Benim ümmetim 72 fırkaya ayrılacak ve 71’i Cehennem’e gidecek ancak biri kurtulacaktır. Dediler ki; Ey Allah’ın Rasûlü o kurtulanlar kimlerdir? Rasûlullah: Cemaattir, cemaattir, buyurdu. İbn Hanbel, *Müsned*, III, 145.

<sup>5</sup> Tirmizî, iman, 18, (H. No: 2641). Hâkim, *Müstedrek*, ilim, (H. No: 444).

<sup>6</sup> Mevlüt Özler’in “İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı” (Erzurum, 1994) adlı kitap çalışmasının bir bölümü hariç diğer çalışmalar hadisin kaynağı ve tasnifi üzerinedir. Bkz. Ahmet Keleş, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife*, “*Ehl-i Sünnet*”, Yıl: 5; S. 3; Kış 2005, Bkz. Kadir Gömbeyaz, 73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi” UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 14, Sayı: 2, 2005 s. 147-160, Mustafa Uysal, *73 Fırka*, Uysal Yay, Konya, 1981, Bkz. Abdullah Eren, *İftirak Hadislerinin Tahric, Tahkik ve Yorumu*, (basılmamış yüksek lisans tezi), UÜSBE, Bursa 1998, Bkz. Dalkıran, Sayın, “Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, c.1, sy. 1, Ank, Kasım 1997, ss. 97-116.

<sup>7</sup> Bkz. İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, X, 300.

<sup>8</sup> Bkz. ez-Zebidi, *Tâcu’l-Arûs*, VI, 45, Bekir Topaloğlu, “Fırka”, *DİA*, İst, 1996, XIII/35.

<sup>9</sup> Bkz. İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, “zhh” md.

anlayış ve görüşlerinden teşekkül eden itikâdî veya fikhî yol, anlayış tarzıdır.<sup>10</sup> Kur'ân-ı Kerîm'de zehâb kökü çeşitli türevleriyle birçok âyette yer almakla birlikte mezhep kelimesine rastlanmamaktadır. Fırka sözlük anlamında bir âyette geçmekte,<sup>11</sup> *nihal* ve *makâlât* da<sup>12</sup> Kur'an'da görülmemektedir. Hadislerde de mezhep terim olarak zikredilmemiş, Hz. Peygamber ümmetinin düşeceği ihtilâfları genellikle fırka kelimesiyle ifade etmiştir. İmân esaslarını konu edinen mezhepler itikâdî, diğerleri de fikhî mezhepler diye isimlendirilmiştir. Mezhep, bir veya birkaç meselede kendine has bir anlayış geliştirip başkalarına muhalefet eden kimsenin oluşturduğu basit bir olgu olmayıp İslâm'ı benimseyen bir zümrenin bütün fikir ve amel tarzları ile töre, âdet ve geleneklerinin bütününe ifade ettiği bilinmektedir. Mezhep kurucusu kabul edilen "imam", müctehid, hiç bir şekilde bir din ve şeriât vazî veya tebliğcisi değildir. Müctehid, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in tebliğ ettiği İslâm dininin gerek akâid, gerek fıkıh sahasında bazı meselelerin delilini bulmak, bu delillerden hüküm çıkarmak ve meseleleri anlayıp yorumlamaktır.<sup>13</sup> Kelâm ve Mezhepler Tarihi'nde *Fırka*, *Nihle* ve *Makâlât* kelimeleri daha ziyade itikâdî mezhep anlamında kullanılmıştır. *Milel* ve *Nihâl* isimli kitaplar İslâmî fırkalar ile İslâm dışındaki dini fırkaları anlatır.<sup>14</sup>

### 73 Fırka Hadisi

Hadiste geçen<sup>15</sup> 73 sayısı İslâm âlimleri tarafından birkaç şekilde te'vil yoluna gidilmiştir. Yahudi ve Hristiyanlar 71 veya 72 fırkaya ayrılmış iken İslâm fırkalarının 73 ve dolayısıyla onlardan bir fazla oluşunun sebebinin de herşeyden önce İslâm dininin özelliği ve müslümanlara tanınmış olan düşünce hürriyetinde aramak icabeder. Hadiste gelen 73, kesin bir sayıyı göstermekten ziyade çokluğu

<sup>10</sup> Şehristanî, *el-Milel*, I/15.

<sup>11</sup> Bkz. Tevbe, 9/122.

<sup>12</sup> Nihle; Millet, yol, tarik, diyanet ve mezhep demektir. Nihâl; milletler, mezhepler, tarikatlar manasında çoğul olarak kullanılmıştır. Makâlât; söz, görüşler, itikâdî/inanç konusunda görüş belirten âlimlerin yolu, inanç mezhepleri. Fırka, Nihle ve Makâlât, kelimeleri daha ziyade itikâdî mezhep anlamında kullanılmıştır. Bkz. Ömer Faruk Harman "Milel ve Nihal", DİA, İstanbul, 2005, 30/57.

<sup>13</sup> Bkz. H. Yunus Apaydın, "İctihad", DİA, XXI, 432 vd.

<sup>14</sup> *Milel ve'n Nihâl* isimli kitaplar İslâmî fırkalar ile İslâm dışındaki dini fırkaları anlatır. Bkz. Harman "Milel ve Nihal", DİA, XXX, 57.

<sup>15</sup> "Yahudiler 71 veya 72 fırkaya ayrıldılar. Hristiyanlar da 71 veya 72 fırkaya ayrıldılar. Benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Ey Allah'ın Rasülü! O tek fırka, cemaat kimdir? Buyurdular ki: "Ben ve ashabımın buldukları şey üzere olanlardır" Tirmizi, İman 18; Ebû Davud, K.Sünne 1; Neysâburi, *el-Müstedrek*, İlim, No=441.

ifade etmektedir.<sup>16</sup> Gerek Yahudi ve hristiyanların, gerek müslümanların tarihte görülen fırkaların sayısı hadiste bildirilen sayıların çok üstündedir. Kanaatimizce bu hadis, Adl, Tevhid, Kader, Istitaat, Ru'yet, Sıfatlar, Adâlet, Zulüm vs. ayrılığa düşenlere işaret ediyor, şeklinde anlaşılmalıdır. Farklı rivâyetlerde mecûsî, yahûdî ve hristiyanların 71 veya 72 fırkaya ayrıldığı İslâm ümmetinin bunlardan bir sayı fazlasıyla 73 fırkaya ayrılacağı beyan edilmekle bir sosyal gerçeğe parmak basılmaktadır. Bu hadîs ile bir nevi Allah Rasûlü, *böyle değişik fikir ve düşünceleri görürseniz, şaşırmayınız, ayrılıkları, gayrılıkları bırakıp itikatta birlikte olunuz, benim ve ashabımın yoluna uyunuz*, demek istercesine mucizevî bir şekilde geleceğe işaret etmiş, ümmetine yol göstermiş, taktik vermiştir.

Bazı kelâm âlimleri bu hadiste söylenen rakamın hakiki sayı olduğu düşüncesiyle yazdıkları eserlerde ana mezhepleri tesbit etmiş ve bunları da kendi aralarında şubelere ayırarak mezheplerin sayısını 73'e doldurmuşlardır. 73 sayısını doldurmak için ne ana fırkaların ne de tâli fırkaların sayısında ittifak edebilmişlerdir. Bağdâdî (v.429/1037), Ehl-i Sünnet ile birlikte ana İslâmî fırkaları 10 grupta inceler. Kolları ile birlikte sayı 73'e ulaşır.<sup>17</sup> Ana İslâmî fırkaların sayısı hakkında 4'ten 10'a kadar farklı rakamlar verilmektedir. Eş'arî (v.324/966)'ye göre ana İslâmî fırkalar 10'dur.<sup>18</sup> Makdisî (v.356/966)'ye<sup>19</sup> göre 8; Malâtî (v.377/987)'ye<sup>20</sup> göre 6, Bağdâdî (v.429/1037)'ye<sup>21</sup> göre 10, İbn Hazm (v.456/1064)'a<sup>22</sup> göre 5, Isferâyinî (v.471/1078)'ye<sup>23</sup> göre 10'dur. İbnu'l-Cevzî (v.597/1200)'ye<sup>24</sup> göre 6, el-İcî (v.756/1355)'ye<sup>25</sup> göre 8'dir. Bağdâdî (v.429/1037) ve Malâtî (v.377/987) fırkaların tâli kollara ayrılmasında, onların birbirlerinin tekfir edip etmemelerini esas almakta ve 73 sayısını bulabilmek için hayli zorlandıkları görülmektedir. Makdisî (v.356/966)'ye göre müslümanlar arasında ortaya çıkan aslî mezheplerin sayısı 8'dir. Bunlardan 4'ü sırf kelâmî, 4'ü ise kelâm-fıkıh karışımı fırkalardır. Kelâm sahasında fırkalar; Mu'tezile, Neccâriyye, Küllâbiyye ve Sâlimiyye'dir. Kelâm-

<sup>16</sup> Bkz. İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 8/145-46; Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, s.69; Fırlah, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 18.

<sup>17</sup> Bağdâdî, *el-Fark*, 20 vd.

<sup>18</sup> Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, s. 4 vd.

<sup>19</sup> Makdisî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Ebi Bekr el-Benna el-Beşâri, *Ahsenu't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlim*, Leiden,1906, s.37.

<sup>20</sup> Bkz. Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmet, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehl-i'l-Ehvai ve'l-Bida*, İst, 1936, s.71 vd.

<sup>21</sup> Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s.20 vd.

<sup>22</sup> Bkz. İbn Hazm, *el-Fark*, 2/110 vd

<sup>23</sup> Isferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l Firaki'l-Halikin*, (Nşr. M.Zâhid el-Kevseri), s.30.

<sup>24</sup> İbnu'l-Cevzî, *Telbisu İblîs*, Beyrut-1989, s.19.

<sup>25</sup> İcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed (v.756/1355), *el-Mevâkıf*, s. 414.

Fıkıh karışımı olanlar; Şiâ, Havâric, Kerrâmiyye ve Batniyye'dir.<sup>26</sup> Ebu'l-Muzaffer el-Isferâyini (v.471/1078)'ye göre ana fırkalar ve kollarının sayısı aşağıdaki gibidir.<sup>27</sup>

<u>Ana Fırkanın İsmi :</u>	<u>Ayrıldığı Tâli Kolların Sayısı :</u>
1. Râfida	20
2. Havaric	20
3. Kaderiyye	20
4. Mürcie	3
5. Neccâriye	3
6. Bekriyye	1
7. Dırâriyye	1
8. Cehmiyye	1
9. Kerrâmiyye	3
10. Ehl-i Sünnet	1
	+ _____
T o p l a m :	<b>73</b>

Bazı âlimler de hadiste bildirilen rakamın kesretten kinâye (çokluk ifade eden) sayı olduğunu kabullenip mezheplerin sayısına önem vermeyerek eserlerini yazmışlardır. Eş'ari (v.324/936)'nin "*Makalatü'l-İslâmiyyin*" adlı eseri, Fahreddin er-Râzî (v.606/1210)'nin "*İtikadâtü'l Fırakı'l-Müslimin ve'l-Müşrikîn*" adlı eseri bu tarzda yazılmıştır. Ona göre 73 sayısı asgari düzeyde kesinlik ifade ettiğinden, fırkaların sayısı en az 73'tür. Fakat fırkalar bu sayıdan çok da olabilir. Tarih boyunca İslâm toplumunda ortaya çıkan fırkaların çokluğu ve 73 sayısını çok aşmış olmaları gerçeği, Râzî (v.606/1210)'yi fırkaların sayısını bu sayı ile sınırlandırmanın imkânsızlığı fikrine götürmüştür. Nitekim o, İslâm toplumunda ortaya çıkan Râfızilik gibi bazı fırkalardan neşet eden tâli kolların bile tek başına 73 sayısını çok aştığını örnek göstererek, fırkaların sayısını 73 ile sınırlama çabasının yanlışlığına dikkat çekmiştir.<sup>28</sup> Ona göre 73 sayısı ile ana fırkalar kastedilmiş olabilir. Büyük fırkalar yani ana fırkalar ele alındığında belki sınırlandırma mümkün olabilir ama tâli kolların sınırlandırılması mümkün değildir. 73 sayısını hayli hayli aşar.<sup>29</sup> İbnü'l-Cevzi (v.597/1200)'ye göre ana İslâmi fırkaların sayısı 6 tane olup, bunların

<sup>26</sup> Bkz. el-Makdisi, *Ahsenu't-Tekâsim*, s.37 vd.

<sup>27</sup> Bkz. Isferayini, *et-Tabîr fi'd-Din*, s.30-1.

<sup>28</sup> Fahreddin er-Râzî, *İtikadâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Beyrut, 1986, s. 74 vd.

<sup>29</sup> Bkz.Razi, *İtikadâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s.74 vd.

ayrıldıkları kolların sayısı ile tümünün görüşleri sayılamıyacak kadar çoktur.<sup>30</sup> 73 sayısını çokluktan kinâye kabul ederek eserlerinde fırka taksimi yaparken kendilerini herhangi bir sayıyla sınırlandırmayan Eş'arî ve Râzî gibi âlimlerin bakış açısı daha doğru ve daha tutarlıdır. Çünkü İslâm tarihi boyunca Müslümanlar arasında hem itikadî-siyasî ve hem de fikhî-amelî alanda ortaya çıkmış olan fırkalar 73 sayısını çok çok aşmaktadır. Yakın bir geleceği ifade eden "Setefterigu" daki "Sin" harfinin delâletiyle Peygamberin vefâtından sonra çok zaman geçmeden mezhepler zuhûr etmeye başlamış ve ayrılık noktasından 72 sayısı da muhâlif fırkalara hamledilmiştir.<sup>31</sup>

70 veya 73 sayısı çoğalmada mübalağa için kullanıldığına şu nasslar da işaret etmektedir. "onlara **yetmiş** defa bağışlanma dilesen Allâh onları bağışlamayacaktır.." <sup>32</sup> "Sonra onu boyu **yetmiş** arşın olan zincire vurun, Çünkü o, Yüce Allâh'a inanmazdı." <sup>33</sup> âyetleriyle, "Ben günde **yetmiş** defa Allâh'a tevbe ediyorum" <sup>34</sup>, "İstiğfar eden kimse günde **yetmiş** kere de tevbesinden dönse günahta musır (günahta ısrar edici) sayılmaz" <sup>35</sup> "İmân **yetmiş** küsür şubedir." <sup>36</sup> "Kim güzel bir şekilde abdest alır, müslüman kardeşine, sevap düşüncesiyle hasta ziyaretinde bulunursa, cehennemden **yetmiş** yıllık yürüme mesafesi uzaklaştırılır." <sup>37</sup> "..kul (bazan) Allah'ın hoşnutsuzluğuna sebep olan bir kelimeyi ehemmiyet vermeksizin sarfeder de Allah, o sebeple onu cehennemde **yetmiş** yıllık aşağıya atar." <sup>38</sup> "Siz **yetmiş** ümmeti **yetmiş**e tamamlayan sonuncu ümmetsiniz." <sup>39</sup> Görüldüğü gibi âyet ve hadislerde zikredilen **yetmiş** sayısı çokluğa delalet yani mübalağa için kullanılmıştır.

Söz konusu hadis, lafız yönünden bazı hadis âlimleri tarafından zayıf sayılmış ve hatta bu noktadan mevzu olduğuna ve sıhhatinin olmadığına hükmedenler de bulunmuş,<sup>40</sup> Şehristânî'nin *el-Milel*'inde hadis kitaplarında, Kelâm ve Mezhepler Tarihi eserlerinde mana yönünden sahih ve müsbet kabul edilmiştir.<sup>41</sup> Fırkaların hadislerde farklı sayılarda bildirilmesi, hadisin Rasûlullah'ın orjinal ifadesine ilaveler ve çıkartmalar yapılarak hadis kitaplarına aktarılmasından dolayı olabilir.

<sup>30</sup> İbnu'l-Cevzi, Cemaleddin Ebu'l-Ferec, *Telbisu İblis*, s.19.

<sup>31</sup> Bkz. Şeyhülislam Hayderizade İbrahim Efendi, *Mezâhib*, s.107 vd.

<sup>32</sup> Tevbe, 9/80.

<sup>33</sup> Hakka, 69/32.

<sup>34</sup> Buhârî, daavat 3; İbn Mâce, edeb 57; İbn Hanbel, *Müsned*, 2/282, 341.

<sup>35</sup> Tirmizi, daavat 119; Ebu Davud, salat 361.

<sup>36</sup> Ebû Davud, sünne 15; Nesai, iman 16.

<sup>37</sup> Ebu Davud, cenâiz 7.

<sup>38</sup> Buhari, rikak 23; Müslim, zühd 49; Tirmizi, zühd 10.

<sup>39</sup> Tirmizi, tefsir, Âl-i İmrân 3004; İbn Mâce, zühd 34.

<sup>40</sup> Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/248; Muhittin Bağçeci, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 93.

<sup>41</sup> Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, 1/11; Bağdâdî, *el-Fark*, 7.

Hadisteki kurtulan fırka “*benim ve ashabımın yoluna uyanlar*” diye vasıflanmasını ise “Ehl-i Sünnet ve’l Cemâat” e hamledilmiştir.<sup>42</sup> “Bir hariç hepsi (yani 72 fırka) cehennemdedir” ifadesi bir fırkadan başka hepsinin azaba müstehak olduğunu açıklamaktadır. Yoksa ebedi cehennemde kalacaktır manası anlaşılmalıdır. Kelâm âlimlerinin araştırmalarına göre İslâm mezheplerinden herhangi bir mezhebe uyarıya uysun *usulu’-d-din* konuları dışında bir müslümanın tekfiri katıyyen câiz değildir.<sup>43</sup> Hatta Eş’arî (v.324/936), Hz. Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkan birbirlerine muhalif fırkaları dışlamak yerine, İslâm’ın onları birleştirdiğini ve topladığını söyleyerek İslâm dâiresi içerisinde kabul etmeyi tercih eder.<sup>44</sup>

Tekfîr genelde Kelâm İlmi’nin konuları arasında yer alır. Tekfir hususunda farklı mezheplere mensup âlimlerin belirlediği ve ittifak ettiği temel şartlar şöylece özetlenebilir. *Allah’tan başka bir ilâh bulunmadığına, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in O’nun elçisi olduğuna ve O’ndan vahiy getirdiğine kesinlik derecesinde inanan bir kimsenin küfre nisbet edilebilmesi için onun bu inancını terketmesi veya ona aykırı inançları benimsemesi gerekir. İster inanca ister davranışa ilişkin olsun zarûrât-ı dîniyye içinde yer alan bir esasî inkâr eden kişi dinden çıkar ve kâfir muamelesi görür.*<sup>45</sup>

<sup>42</sup> Bkz. Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, s. 9 vd.

<sup>43</sup> Gazâlî (v.505/1111) bazı mezheplerin sergilediği fikhın konusu olması gereken tekfir anlayışını çok tehlike bulur. O’nun bu hususu fikhî bir mesele olarak kabul etmesi tekfirin doğurduğu sonuçlar bakımından olmalıdır. Nitekim fikh kitaplarında yer alan “ridde” bölümünde de konu aynı mahiyette işlenmektedir. Tekfir edilen kişiler, Müslüman mezarlığına gömülme, Müslümanlarla savaştıkları takdirde fey ve ganimetten pay alma ve mescitte namaz kılmalarına engel olunmama bakımından İslâm ümmetinden sayılırken, arkalarında namaza durulmaması ve cenaze namazlarının kılınmaması, kestiklerinin helâl olmaması, kendileriyle Sünnî bir kadının veya erkeğin evlenmesinin helâl olmaması gibi hükümlerde İslâm ümmetinden sayılmazlar. Gazâlî, bu meseleyi dini prensipleri ikiye ayırmak suretiyle çözmeye çalışır. Ona göre dinin kaide ve prensipleri esas ve fer’î prensipler olarak ikiye ayrılır. Dinin esasları, Allah’a, Rasûlüne ve âhiret gününe inanmaktır. Bunların dışında kalan meseleler fer’îdir; furu ile ilgili meselelerde ise kimse tekfir edilemez. Ancak Hz. Peygamber’den tevatür yoluyla gelmiş olduğu kesin bir şekilde bilinen dini bir esasî reddetmek tekfiri gerektirir. Ehl-i kible tekfir edilemez. Zira ehl-i kible dinden sayıldığı kesinlikle bilinen bütün ilkelere inandığı kabul edilir. Bilmeden bazı yanlış inançları benimseyen kimse tekfir edilemez, zira bilgisizlik mazeret kabul edilmiştir. Bundan dolayı müslümanın öncelikle insanı küfre düşüren inanç ve davranışları öğrenmesi dinî bir görev sayılmıştır. Bkz. *el-İktisad*, s. 155, *Faysalü’t-Tefrika*, (Mecmeatu Resail 3), s.134-5; Bağdâdî, *el-Fark*, s.14.

<sup>44</sup> Eş’arî, Ebu’l-Hasen, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. 2.

<sup>45</sup> Bağdâdî, *el-Fark*, s. 9; İbn Hazm, *el-Fasl*, III, 246, 266-267; Gazâlî, *Faysalü’t-tefrika*, s. 63, 86-87. Kelâmcıların Allah hakkında tekfire konu teşkil ettiğinde birleştikleri inançlar

### Sünnet

Lugatte, ister iyi ister kötü olsun, *yol, gidiş, tarz, uslûb, âdet, davranış* manalarına gelir. Âyet ve hadislerde bu anlamda da kullanılan sünnet, Allah'a nisbet edildiğinde, *O'nun hükümleri, emir ve yasakları, Allah'ın değişmez kanunu* anlaşılır.<sup>46</sup> Kur'ân'da "Sünnetü'l-Evvelîn" ifadesi kelimenin lugât manasına uygun olarak, *geçmiş ümmetlerin gittikleri yol, karşılaştıkları muâmele, ceza ve akibet* manalarındadır.<sup>47</sup> Sünnet, Kur'ân'dan sonra İslâm'ın ikinci temel kaynağıdır.<sup>48</sup> Kelâm İlmi'nde ise sünnet; bid'at'ın karşıtı olarak kullanılır. Hz. Peygamber'in düşünce ve davranışlarına uygun bir yolu, O'nun emir ve yasaklarını, ilk müslümanların Rasullullah'tan alarak takib ettikleri anlayış ve çizgiyi ifade eder.<sup>49</sup>

### Cemâat

Arapça "c-m-a" kökünden cemaat, lugatte, dağınık şeylerin bir araya getirilmesi, bir kısmını diğer kısmına yaklaştırarak bir şeyin bir araya toplanması ifade eden insan topluluğu, bir grup insan anlamında bir isimdir.<sup>50</sup> Hadiste: "*Allah'ın eli (yardımı) cemâat üzerinedir*"<sup>51</sup> buyrulmuş, birlikteliklerde, cemaatte rahmet ve bereket olduğu vurgulanmıştır. Cemâati, müctehid âlimler topluluğu şeklinde veya Sevâd-ı A'zam yani İslâm toplumunun büyük çoğunluğu, cumhuriyet veya aynı emire biat eden müslüman topluluk diye de anlayan âlimlerde olmuştur.<sup>52</sup> Kâdı Abdülcebâr (v.415/1025), *fırka-i nâciyeyi* Mu'tezile olarak yorumlamaya ve bunu delillendirmeye girişir. Ona göre, 73 fırka hadislerinde kurtuluşa ereceği söylenen "Cemâat", büyük çoğunluğu değil, sayıları az da olsa hakka isabet edenleri ifade etmektedir.<sup>53</sup> Mâtürîdî'ye göre Al-i imran, 103.'de zikredilen "Allah'ın ipi"

şöylece sıralanabilir; Allah'a ortak koşmak, O'ndan başkasına tapmak veya duâ etmek, Allah'tan başka bir varlık üzerine onu yaratılmışların üstünde bir konumda görerek yemin etmek. Allah'a acz, eksiklik, ihtiyaç, zulüm, hikmetsizlik, ihanet ve yalan nisbet etmek. O'nun gaybı bilmediğini söylemek, Allah'ın yaratıklarına hulûl edip onlarla birleştiği görüşünü benimsemek. O'nu yaratıklarına benzetmek, Allah'ın evrendeki varlık ve olayları ilmi ve irâdesiyle takdir ettiğine inanmamak. Bunların dışında mezheplerin ileri sürdüğü bazı tâli hususlar tekfirle ilişkilendirilmemesi gereken meselelerdir. Bkz. Y.Şevki Yavuz, "Tekfir", DİA, 40/353.

<sup>46</sup> Bkz. İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 13/225; Zebidi, *Tâcu'l-Ârus*, 9/244.

<sup>47</sup> Bkz. 8.Enfal/38; 15.Hicr/13.; 18.Kehf/55.; 35.Fatır/43, Bkz.Müslim, ilim 6; zekat 20.

<sup>48</sup> Bkz. Cürçani, *Tarifât*, s.82 vd; Muhammed Hamidullah, "Sünnet", İA, (MEB), XI, 242-243.

<sup>49</sup> Bkz. Isfehâni, *Müfredat*, s.245; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 13/225; Zebidi, *Tacu'l-Arus*, 9/244.

<sup>50</sup> İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 8/53; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, 5/304.

<sup>51</sup> Nesâi, *Sünen*, Tahrir 7/92-93; İbn Hanbel, 4/261; 341; 5/23; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/156.

<sup>52</sup> Bkz. Şâtibi, *el-İ'tisam*, 2/264 vd.; Hakîm es-Semerkanî, *es-Sevâdü'l-a'zam*, İst, ts, s. 13 vd.

<sup>53</sup> Kâdı Abdülcebâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus,1974, s. 186.



İslâm'dır, cemaattir. "Kim cemaatten bir karış ayrılırsa boynundaki İslâm bağıni çıkarıp atmış olur."<sup>54</sup> "Sürüden uzak kalan koyunu kapalı kurt gibi, şeytan da insanın kurdudur. Bölünüp parçalanmaktan sakının, cemaat halinde birleşin"<sup>55</sup> hadisleri de cemaatin önemini anlatır.<sup>56</sup> El-i Sünnet âlimlerinin çoğuna göre ise cemâat, Hz. Peygamber ile ashâbının takib ettiği Kur'ân ve Sünnet yoludur. İşte bu yolda olanlar da Fırka-i Nâciye'yi yani *Kurtuluşa Eren Fırka*'yı oluştururlar.

### Ümmet

73 fırka hadisinde geçen "benim ümmetim"<sup>57</sup> ifadesinde söz konusu edilen ümmet; aynı zaman biriminde yaşayan topluluk, zaman, mülk ve cemâat, bir insanın kavmi ve cemmati, sünnet, nimet, din ve şeriât, diğer dinlere muhalif olarak hak din üzere olan kimse<sup>58</sup> gibi anlamlara gelir. Kur'ân'da ümmet, aynı topluluk, cemâat, din ve zaman gibi manalarda kullanılmaktadır.<sup>59</sup> Bir peygambere nisbet edildiğinde ümmet; ister imân etmiş, isterse etmemiş olsun, peygamberin gönderildiği topluluktur. Ümmet, peygamberin davetine muhatab olan tüm insanlardır. Bir diğer görüşe göre de peygambere nisbet edildiğinde ümmet; Peygambere tabi olanlar, onun davetini kabul eden inananları, aynı dine mensub kimseler, aynı yöne yönelen cemâat, topluluk demektir.<sup>60</sup> "Ümmetim dalâlet üzere birleşmez"<sup>61</sup> hadisindeki ümmet, Kelâm ve Mezhepler Tarihi âlimlerine göre İslâm ümmetidir.<sup>62</sup> Yani Ehl-i Kible'dir. Bağdâdi (v.429/1037)'ye göre İslâm ümmetinin doğru tarifi şöyledir: *İslâm ümmeti, âlemin yaratılmış olduğunu, onu yaratanın birliği ve kâdemi, sıfatlarını, adalet ve hikmetini, O'nun hiç bir şeye benzemediğini, Hz. Muhammed (sas)'in peygamberliğini, O'nun risaletinin cihanşümül ve şeriâtının sonsuzluğunu, getirdiği şeylerin tamamının gerçek olduğunu, getirdiği şeylerin tamamının gerçek olduğunu, Kur'ân'ın şeriât hükümlerinin kaynağı, Kâbe'nin namaz için yönelmesi gerekli kible olduğunu kabul eden herkesi içine alır.* Bu hususların tamamını ikrâr

<sup>54</sup> Tirmizi, edeb 78; Ebu Davud, sünnet 28; *Müsned*, III, 332, IV, 13, 22, V, 160.

<sup>55</sup> İbn Hanbel, *Müsned*, V, 233, 243, Heysemi, *Mecmeu'z-zevâid*, V, 219.

<sup>56</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 378-9; Semerkandî, *es-Sevâdü'l-a'zam*, s. 13 vd.

<sup>57</sup> Krş. Ebû Dâvûd, sünnet, 1; Tirmizî, iman, 18; İbn Mâce, fiten, 17; Dârimî, siyer, 75.

<sup>58</sup> Bkz. Isfehâni, *Müfredât*, s.23; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/26; Zebidi, *Tacu'l-Arus*, 8/189.

<sup>59</sup> Bakara, 2/213.; Âl-i İmran, 3/104.; Araf, 7/164.; Zuhruf, 43/22-23.; Yusuf, 12/45.; Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 260.

<sup>60</sup> İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/27; Isfehâni, *Müfredât*, 23; Bkz. Halil İbrahim Bulut, "Ümmet", *DİA*, İst, 2012, XXXXII/308.

<sup>61</sup> İbn Mâce, fiten 8; Darimi, mukaddime 8.

<sup>62</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 378-9.

eden ve küfre götürecektir herhangi bir bid'atı inancına karıştırmayan herkes muvahhid sünndir.<sup>63</sup>

### Fırka-i Nâciye

İki terimden oluşan Fırka-i Nâciye, *fırka* ve *naciye* kavramlarıdır. Fırka, *takım, grup, parti manasında* iken, *naciye, kurtulan, kurtuluşa eren, kurtulan manalarındadır*. Bazı hadislerde ise bu cemaat, *fırka "...benim ve ashabımın üzerinde buldukları yolda olanlar"*<sup>64</sup> buyrulmakla Rasulullah'ın ve O'nun ashabının yolunda olanlar olduğu anlaşılmaktadır. İtikad alanında ortaya çıkan fırkaların prensip ve görüşleri incelendiği takdirde, bu sahada Kitab ve Sünnet'e hakikaten bağlı kalan, bu iki kaynaktan mevcut, akaide ait delilleri İslâm'ın ana prensiplerine ve ruhuna uygun bir şekilde yorumlayan, nassa teslimiyet gösteren Kurtuluşa Eren Fırka olması gerekir. Bu da *sırat-ı mustakim* yani İslâm yolunda olanlardır.<sup>65</sup> Gazâlî (v.505/1111), Fırka-i Nâciye'nin bu doğru yolunun esaslarını itikâdî noktadan toplu bir şekilde şu üç hükümde toplar: 1) Allah'a İmân (*Tevhid*), 2) Nübüvvet'e İmân -ki meleklere ve kitaplara imân da içine alır- (*Nübüvvet*) 3) Ahirete İmân (*mead*).<sup>66</sup>

Fırka-i nâciye, Ebu'l-Hüseyin el-Malatî, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî, Şehristânî, Fahreddin Râzî, Adududdin el-Îcî gibi Kelâm ve Mezhepler Tarihçilerine göre, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tir.<sup>67</sup> Kanaatimizce hadisteki: "*Benim ve ashabımın yolunu takib edenler*" ifadesine en çok yaklaşan sünnet ehli olmuştur. Selefîyye, Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye, aslında ayrı ayrı birer mezhep, fırka olmaktan ziyâde, Ehl-i Sünnet'i zaman ve mekân planında ve kısmen de değişen şartlara göre metod alanında temsil eden ekoller, mektepler görünümünde olduklarını söyleyebiliriz.

### Sünnet Ehli

Hizmet Peygamber'in sünneti ile Sahâbe ve onların yolunda olanlara verilen bir isimdir. Sahabe, Tabiun ve onların yolundan giden büyük imamların mezhebidir. Sözlükte "mânevî alanda çizilen yolu benimseyenler" anlamına gelen ehl-i sünnet (ehlü's-sünne) tamlaması ehli's-sünne ve'l-cemâa (ehl-i sünnet ve'l-cemâat)

<sup>63</sup> Bağdâdî, *el-Fark*, 13 vd.

<sup>64</sup> Tirmizi, iman 18.

<sup>65</sup> İslâm cemaatından ayrılık azab, birlik ise nimettir. Ayrılıklar kin ve nefrete, kin ve nefret bozgunculuk ve savaşa, bunlar da toplumu bitiren ateş azabıdır. Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 379.

<sup>66</sup> Bkz. Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika*, Mısır 1325, s.15.

<sup>67</sup> Bağdâdî, *el-Fark*, s. 313-18, Îcî, Adududdin, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelem*, Kahire, tsz., s. 429; Eş'ari, *Makâlât*, 472; Taftazani, *Şerhu'l-Akâid*, 19; Cürçânî, *Ta'rifat*, 27.

ifadesinin kısaltılmış şeklidir. Buradaki sünnetten maksat, dini tebliğ ve beyan etmekle görevli bulunan Hz. Peygamber'in İslâm'ın temel konularını anlama ve benimseme tarzıdır.

Sünnet ve Cemaat Ehli'nin oluşumu bir zorunluluk sonucunda olmuştur. Şiâ, Hâriciler, Mu'tezile gibi fırkalar olmasaydı Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat adıyla bir topluluğun oluşmasına belki ihtiyaç olmayabilirdi. Ama zarûretler ve ihtiyaçlar bu tür bir grubun oluşmasını gerektirmiş, müslümanlar *Sünnet ve Cemaat Ehli* adı altında biraraya gelerek sağlam, sarsılmaz, kopmak bir kitle meydana getirerek Peygamber ve ashabının yolundan yürümeye devam etmişlerdir. Böylece müslümanların çoğunluğunun bakış açısını, *Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat* görüşü teşkil etmiştir. Hicrî 3.asırdan sona "Ehl-i Sünnet" tabiriyle eş anlamlı olarak "Sevâd-ı A'zam", "Ehlü'l-Hak", "Ehlü's-Sünne ve'l-Âsâr", "Ehlü's-Sünne ve'l-İstikâme", "Ehlü'd-Din ve's-Sünne" gibi adlarla da anılır olmuştur.<sup>68</sup>

Bağdâdî (v.429/1037), Ehl-i Sünnet'i sekiz zümreye ayırır.<sup>69</sup> Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kavramı, her devirdeki müslümanların büyük ekseriyeti (sevâd-ı a'zam) ve müctehid âlimler gibi farklı şekillerde yorumlanmışsa da vahyin ilk muhatapları olup inanç, ibadet, hukuk ve ahlâk cepheleriyle İslâm'ı bir bütün olarak sonraki

<sup>68</sup> Bkz. Eş'ari, *Makâlât* 472; İbn Hazm, *Fasl*, 2/113; Taftazani, *Şerhu'l-Akâid*, 19; Cürçânî, *Ta'rifat*, 27; İbn Hüمام, *el-Musayere*, 296.

<sup>69</sup> Bu zümreler şu şekildedir:

1-Ehl-i Bid'at'ın hatalarına düşmeyen kelâm âlimleri,

2-Ehli Hadis ve Ehli re'ye mensub olan ve Selef inancı üzere bulunanlar. İmam Mâlik (v.179/795), İmam Şafî (v.204/819), Evzâi (v.157/773), Sevrî (v.161/777), Ebû Hanîfe (v.150/767), İbn Ebî Leyla (v.148/765), Ahmet b. Hanbel (v.241/855), Dâvud ez-Zahirî (v.270/883) ve diğer fukâha ve tabileri. Bunlar Allah ve sıfatları konusunda Sıfatıyye mezhebinin görüşlerini benimseyip Kaderiyye ve Mu'tezile'den uzaktırlar. Allah'ın görülmesini teşbihsiz ve ta'tilsiz kabul ederler. Haşir, kabir suali, havz, sırat ve Şefaate inandıkları gibi şirkten başka günahların affolunduğuna da inanırlar.

3-Ehl-i Bid'at'ın inançlarına meyletmeyen, Sünnetin zayıf ve sahih olanları ayırt eden muhaddisler,

4-Ehl-i Bid'at'a meyletmeyen sarf, nahiv, dil, edebiyat âlimleri.

5-Kur'an'ı Ehl-i Sünnet'in anlayışına uygun olarak anlayan müfessirler ve kırâat âlimleri,

6-Benimsedikleri prensibleri Ehl-i Sünnet'e ters düşmeyen sünni zahid, mutasavvif ve tarikat ehli.

7-Ehl-i Sünnet itikâdı üzere bulunan, kâfirlere karşı sınırlarda müslümanların düşmanlarıyla savaşan, müslümanları koruyan mücahitlerdir.

8-Ehl-i Sünnet akîdesinin yayıldığı memleket ahâlisi. Bunlar, tevhid, adalet, va'd, vaid konusunda Ehl-i Sünnet âlimlerine uydukları gibi helal ve haram konusunda da onları takib ederler. Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, 246 vd.

nesillere aktaran ashab cemaati anlamına geldiği yolundaki görüş tercih edilmiştir.<sup>70</sup> Aslında bu anlayış diğer yorumların da temelini oluşturmaktadır. Buna göre Ehl-i sünnet'i, "Hz. Peygamber ile ashab cemaatinin dinin temel konularında takip ettikleri yolu benimseyenler" diye tarif etmek mümkündür. Bu tarifte yer alan "dinin temel konuları"ndan, İslâm'dan olduğu kesinlikle bilinen ve "usûlü'd-dîn" diye de adlandırılan hususlar kastedilmektedir. Özetle Ehl-i Sünnet'i, Allâh'ın Kitabına ve Rasûlünün ashabın diliyle nakledilmiş "Dosdoğru Yolu" na sünnetine uyan "Cumhûr" un görüşlerinin manzumesi olarak anlayabiliriz. Ehl-i Sünnet, inanç esasları bakımından Kitap ve Sünnete bağlı kalan, meseleleri akli izahlarla, objektif ve İslâmın ruhuna uygun bir şekilde yorumlayan topluluğun adıdır. Ehl-i Sünnet'in prensiblerini maddeler halinde sayan müellifler mevcuttur. Semerkandî (v.342/953), *Sevâdu'l-A'zam* diye isimlendirdiği Ehl-i Sünnet prensiblerini 62 madde halinde sayar.<sup>71</sup> Bağdâdî (v.429/1037) bunları 15 maddede, İsferyîni (v.471/1078) ise 47 maddede anlatır.<sup>72</sup> Ehl-i Sünnet âlimlerinin cumhurunun ittifak ettikleri genel prensipleri kısaca şöylece sıralayabiliriz;

- *Allâh vardır, birdir ve çeşitli sıfatları vardır.*
- *İmân, ikrâr, tasdikten ibarettir.*
- *Hür irâdesi ile fiilleri işlediğinden sonuçlarına katlanmak durumundadır.*
- *Allâh Teâlâ âhirette mü'minler tarafından görülecektir.*
- *Âhirete müteallik meseleler, Cennet, Cehennem, Sırat, Mîzân vs.haktır.*
- *Peygamberlik müessesesi vardır, mu'cize haktır.*
- *Bir müslüman işlediği günahı dolaylı tekfir edilemez, günahkârdır. Kibleye yönelip namaz kılan bir kimse tekfir edilemez.<sup>73</sup>*

Ehl-i Sünnet, Yüce Allah'ın kullara, kendini bilme mecburiyetini yüklediği ve onlara bunu emrettiği, aynı zamanda O'nun Resulleri ve kitaplarını bilmelerini ve Kitap ve Sünnet'in gösterdiği şeyleri işlemelerini buyurduğu hususlarında ittifak etmişlerdir. Meleklerin, cinlerin ve şeytanların âlemin yaşayan cinsleri olarak var olduklarına inanmışlardır. Şeriât hükümlerinin esaslarının Kur'ân, Sünnet ve Selefîn icmâi olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Yüce Allah'ın âhirette mü'minler tarafından görüleceği, Allah'ın işitilmesi ve görmesinin bütün işitilenler ve görülenlerin ihata ettiği ve Yüce Allah'ın, dâima Kendini görücü ve Kendi kelâmını işitici olduğu hususlarında birleşmişlerdir. İnsanın hareket, sükûn, irâde, söz, ilim,

<sup>70</sup> Bkz. Şâtübî, *el-Muvafakat*, II, 258-265; Hülya Alper, "Sırat-ı Müstakim", DİA, 37/120.

<sup>71</sup> Bkz. Semerkandî, *es-Sevâdu'l-A'zam*, İst. trs. s. 2 vd.

<sup>72</sup> Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s.323 vd. ; İsferyîni, *Tabsir fi'd-Din*, s.135 vd.

<sup>73</sup> Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s.7, *Ehl-i Sünnet* sınıfları için Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 246.

fikir ve söylediğimiz bu arazların paralelindeki şeyleri kazanmasının (iktisab) doğru olduğu, ama O'nun, renkler, tadlar, kokular ve idrakleri kazanmasının doğru olmadığı hususlarında birleşmişlerdir.<sup>74</sup>

İnançta ihtilâf, mensuplarının arasını ayırıp gücünü parçalar. İslâm ümmetinin birliğini bozar, dinde tefrika doğurur.<sup>75</sup> Toplumu kargaşa ve yok olmaya götürür. Bu sebeple Ashab-ı Kiram ve bunlara tabi olan Selef âlimleri Usûl-i Dinde ihtilâfi hoş görmeyip asla buna cevaz vermemişler, bid'at saymışlardır.<sup>76</sup> Çünkü ümmet-i Muhammed'in birlik ve beraberliğini, aynı imân esasları etrafında ittifak etme sağlar. Âyetlerde de parçalanıp bölünmenin (tefrika) dini ortadan kalkmasına yol açacağı ifade edilerek geçmiş ümmetlerden örnekler verilir.<sup>77</sup> “Bir karış da olsa cemaatten ayrılan kişi İslâm bağıni boynundan çözmüş olur”<sup>78</sup> “Kim cemaatten ayrılırsa cehenneme ayrılmış olur”<sup>79</sup>, “Cemaatten ayrılmayın, ayrılıktan sakının. Şüphesiz şeytan tek başına kalanlarla birlikte, iki kişiden ise uzaktır. Kim cennetin ortasını isterse cemaate yapışsın”<sup>80</sup> “Cemaatten ayrılmayın, zira sürüden ayrılanı kurt kapar”<sup>81</sup> gibi nebevî ikazlarla da ümmet tefrika konusunda uyarılır.

Usulu'd-Din'de ihtilâfin haram olduğuna nasslar da işaret etmektedir.<sup>82</sup> Rasûlullah ve ashabının yürüdüğü bu yolun esas unsurları hakkında “*dosdoğru yol*”u oluşturan esaslar yani Usulud-Din nelerdir? Dini bir meselenin inanç meselesi sayılabilmesi, imân edilmesi gerekli hususlardan olabilmesi için bu meselede iki şartın bulunması icab eder.

<sup>74</sup> Bağdâdî, *el-Fark*, 256-263, Bkz. Y.Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, DİA, X, 529.

<sup>75</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 379.

<sup>76</sup> Bkz. Şükrü Özen, “İhtilaf”, DİA, 21/565.

<sup>77</sup> “Allah'a yönelerek O'na karşı gelmekten sakınınız, namaz kılınız, dinlerinde ayrılığa düşüp fırka fırka olan, her fırkasının da kendisinde bulunanla sevindiği müşriklerden olmayınız.” Rûm, 30/32; ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/105; En'âm, 6/159.

<sup>78</sup> Tirmizî, edeb 78.

<sup>79</sup> Tirmizî, fiten 7,

<sup>80</sup> Tirmizî, fiten 7, Nesâî, tahrîmü'd-dem 6.

<sup>81</sup> Ebû Dâvûd, Şalât 46.

<sup>82</sup> “Topunuz bir Allah ipine sınıksız tutunun, birbirinizden ayrılmayın” (Âl-i İmrân,3/103) Hz. Peygamber de; “Cemaat rahmet, tefrika azabdır.” (İbn Hanbel, *Müsned*, 4/278, 375), “Ben sizi bıraktığım sürece siz de beni bırakınız, Sizden önce geçenler ancak çok soru sormaları ve peygamberleri hakkında ihtilâfa düşmeleri sebebiyle helak olmuşlardır. Ben size bir şeyi emrettim mi ondan gücünüzün yettiği kadarını yapın. Bir şeyden sizi men ettim mi onu derhal bırakın. Her kim cennetin en kıymetli yerini istiyorsa cemaatle beraber olsun.” (Tirmizî, *Sünen*, 4/465-66) “Allâh'ın Yed-i Kudreti Cemaatledir” (Tirmizî, *Sünen*, 4/466) hadisleriyle ayrılığı zemmetmiştir.

*Birincisi*, Kur'ân'ın açık ve yoruma ihtimal tanımayan muhkem âyetlerinin bu meseleye imân etmenin şart olduğu hakkında tam bir ittifak halinde bulunması,

*İkincisi*, Müslümanların İslâmın başlangıçtan bugüne kadar bu meseleyi kabul hususunda birleşmiş olmaları. Kur'ân'ın açık ifade ve hükümlerle imân edilmesini emrettiği ve müslümanların da kabulü hususunda ittifak edip hakkında herhangi bir ayrılığa düşmedikleri herşey İslâm akîdesidir.<sup>83</sup>

İslâm inancının kökü yani Usuli'd-Din; Allâh'ın varlığı, birliği, sıfatları ve O'nun bu âlemin yaratıcısı olduğunu ifade eden Allâh'a imân (*Tevhid*), Allâh'ın insanlığa Resuller, Nebiler gönderdiğini, sonuncusunun Hz. Muhammed (s.a.s.) olduğunu, vahiy getirmekle vazifeli meleğin bulunduğunu ve emir ve yasakları ümmetine tebliğ ettiği peygambere imân (*Nübüvvet*), dünya hayatından sonra bir âhiret hayatının bulunduğunu ve insanın orada, dünyada iyilik ve kötülüklerinin karşılığını göreceği âhirete imân (*Meâd*) dır.<sup>84</sup>

Hiz. Peygamberin Allâh tarafından getirmiş olduğu kat'i delillerle sabit ve farz olan bir hükmün kendisi ihtilâf konusu yapılamaz.<sup>85</sup> Zarûrât-ı diniyye<sup>86</sup> esaslarından birini veya birkaçını inkâr eden bir mezhebin İslâm ile alakası kesilir. Meselâ, Dürziler peygamber kabul ettikleri, Hamza b. Ali'nin İslâmın beş şartını kaldırarak yerine yedi esası te'vil ederek koyarlar. İslâm'ın beş şartı kıyamete kadar değişmez. Bunları değiştirmek, inkâr etmek küfürdür. Dinden olduğu kesinlikle bilinen esasların aklı ve nakli kesin delillerle izâhı yapılır. Onun mahiyetini inkâra götürmeyecek bir açıklama yapmak câizdir. İnkâra götürecek bir açıklama yapmak asla câiz değildir. Allâh'ın sıfatları, Kulların fiillerini, İsrâ'yı, Mirâcı, Allâh'ın görülmesi, şefâat, hesap, mizan, haşr, Cennet ve Cehennem mahiyeti hakkında müslümanların nasıl anladıkları hususunda çok değişik açıklamaları İslâm akîdesinin özüne zarar vermez. Bu veya şu açıklamayı benimseyerek, kendi anlayışına göre bir açıklamada bulunan kimse veya zümre Kur'ân ve Sahih sünnete dayandığı müddetçe ne kâfir ne de İslâm düşüncesinin dışına çıkmış sayılır.

<sup>83</sup> Bkz. Seyyid Şerif el-Cürçani, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 601-3; İbn Hüمام, *el-Müsayere*, s. 315-7.

<sup>84</sup> Bkz. Gazâlî, *Faysalatu't-Tefrika Beyne'l İslâm ve'z Zendaka*, Mısır,1907, s.15; İbn Hazm, *el-Milel*, III, 247, Akaid ve Kelâm İlmi dinin aslı hükümlerinden bahsettiği için "usûlü'd-dîn" adlarıyla da anılmıştır. Bkz. Carra de Vaux, "Akide", İA, (MEB), I, 240-2; A.Saim Kılavuz, "Akaid", DİA, 2/212.

<sup>85</sup> Şafii, *er-Risale*, s.560-61, Bkz. Şatibi, *Muvafakat*, 4/57 vd.

<sup>86</sup> **Zarurat-ı Diniye**: Dinden oldukları sübût ve delâlet açısından kesin bir delille belirlenmiş hususlar. Allah, Peygamber, Ahiret gibi. Bkz. Mahmut Çınar, "Zarûrât-ı Diniyye", DİA, 44/138.

Ehl-i Sünnet kelâmcıları ve fakihlerinin çoğunluğu dine âit olduğu zarûri olarak bilinen şeylerin dışında, itikâdî ihtilâflar yüzünden fırkaların tekfir olunamayacağı hususunda ittifak halindedirler.<sup>87</sup> Hadiste: “Herhangi bir müslüman diğer bir müslümanı tekfir ettiğinde şâyet o, kâfirse (diyecek yok), aksi takdirde bizzat kendisi kâfir olur.”<sup>88</sup> “Bizim gibi namaz kulan, kıblemize yönelen ve kestiğimizi yiyen kimse Allâh’ın ve Rasûlünün teminatını elde etmiş müslüman kabul edilir. O halde (böylelerini öldürmek suretiyle) Allâh’ın verdiği teminat ve ahdi bozmayın”<sup>89</sup> buyrulurken Müslüman olduğunu söyleyene dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek “Mü’min değilsin”<sup>90</sup> denemez.

İslâm akâidinde kesin delilsiz ihtilâf, haram, bid’at, dalâlet sayılırken fikhî meselelerde ihtilâf rahmet sayılmıştır. Gerek inançla gerekse ahlâkî ve amelî alanla ilgili, “kat’iyyât” denilen hükümlerde görüş ayrılığının veya dinin temel hükümlerine (usûlü’l-dîn) yeni ilâveler yapmanın sapkınlığa yol açan bir tefrika kabul edildiği, genellikle amelî ahkâm sahasında kalan ictihad meselelerinde görüş ayrılığının ise meşrû olduğu belirtilir.<sup>91</sup> İslâm tarihinde fikhî ihtilâfların müslümanların birliğini sarsacak bir bölünmeye, silahlı çatışmaya yol açtığı görülmemiştir. Hadiste “Hâkim hükmünü vereceği sırada ictihad eder de doğru olanı bulabilirse iki sevap ictihadında hata ederse bir sevap vardır”<sup>92</sup> buyrulmuş, değişik ictihadların, görüşlerin olması sevap kabul edilmiştir. Fikhî Mezheplerarası ihtilâf, zekâları açmış, sürekli gayretlerle İslâm ilimlerinin gelişmesini sağlamıştır.

<sup>87</sup> Şafii, *er-Risale*, s.560-61; Şatibi, *Muvafakat*, 4/57 vd; Mahmut Çınar, “Zarûrât-ı Diniyye”, *DİA*, 44/138; A.Saim Kılavuz, “Akaid”, *DİA*, 2/ 212.

<sup>88</sup> Bkz. Ebû Dâvud, sünne 5, Bkz. Müslim, imân 26, Tirmizi, imân 16.

<sup>89</sup> Bkz. Buhâri, salah 28, Ebû Dâvud, cihad 95.

<sup>90</sup> Bkz. Nisa, 4/94.

<sup>91</sup> Cuma ve bayram namazları gibi bir kısım ibadetlerin ancak cemaat halinde eda edilebilmesi ibadetlerin birleştirici rolünü vurgulamaktadır. İbadetlerde ve muâmelâtta bazı hükümler cemaatin birliğinin korunması kuralına dayandırılmıştır. Müslümanların yönetim işlerini danışma ile yürütmesi (eş-Şûrâ 42/38), birden fazla halifenin meşrû kabul edilmemesi, meşrû yönetime isyanın haram oluşu, bir yere yönetici tayin edilirken veya yeni bir uygulama yapılırken o yöredeki insanlar arasında tefrika çıkmamasına özen gösterilmesi, bir mahalde oturanların rıza göstermediği kişinin onlara namazda imamlık yapmasının mekruh kabul edilmesi, aynı mescidde ilkiyle aynı anda cemaatle ikinci bir namaz kılmanın yasaklanması, bir müslümanı veya müslüman topluluğunu cinsiyeti, soyu, dili, rengi, maddî eksiklik ve kusurları yönünden küçümsemenin ve kötü lakap takmanın haram kılınması, zekât ve diğer malî tedbirlerle müslümanlar arasındaki malî dengenin korunması gibi meseleler hep birliğin korunması esasına dayanır. Bu gibi esaslar aslında insanda tefrika olmaması, sevgi, içtenlik, birliktelik, uyumlu karakter ve mizacın oluşumuna katkı da sağlar. Bkz. Tuncay Başoğlu, “Tefrika”, *DİA*, 40, 279.

<sup>92</sup> Buhâri, i’tisam 21; Müslim, akdiyye 6.

Bu gayretler öyle zengin fikhî bir miras bırakmıştır ki insanlık âleminin en büyük serveti budur, dersek mübalağa etmiş olmayız.<sup>93</sup>

**Sonuç olarak**, Müslümanların bölünüp parçalanmalarından bahseden 73 fırka gibi rivâyetleri, gelecekte Müslümanların mutlaka 73 fırkaya ayrılacaklarını bildirmek değil, muhtemel bölünmelerin ne kadar sakıncalı ve İslâmın birliği için ne derece zararlı olduğunu ifade ederek *Müslümanları uyarma ve sakındırma* olarak anlamak mümkündür. Hatta rivâyetlerde yer alan “*biri hariç diğerleri Cehennemdedir*” vurgusunu da söz konusu uyarı ve tembihin bir gereği olarak anlamalıyız. Kelâm disiplini açısından sözkonusu hadisin mesajı “*Usulud-Din’den ayrılmayın! Ayrılırsanız bilin ki ayrılmalar sizi Cehennem’e götürür, dünya ve âhirette cehennemvarî azab içinde kalırsınız*” şeklinde olmalıdır. Bazı Kelâm âlimleri, Müslümanların 73 fırkaya bölüneceklerini bildiren rivâyetlerin büyük çoğunluğunu, İslâm’ın fikir ve düşünce özgürlüğüne verdiği öneme bağlayarak sahih kabul etmişlerdir. Onlara göre ayrılıkların sebebi, İslâm’ın fikir özgürlüğüne verdiği önem ve serbestliktir. Bu, usulu’d-din, zarurât-ı diniyye yani inanç konularında değil, fıkıh gibi tali konulardadır. 73 fırka hadisinin, “*ümmetimin ihtilâfi rahmettir*”<sup>94</sup> rivâyeti ile birlikte düşünerek, ümmetin birliğini tehlikeye sokan kin, nefret, ayrılık ve savaşma gibi tefrikaya vardırılmadığı sürece, firkalaşmanın doğal, kaçınılmaz hatta bazı durumlarda yararlı ve gerekli olduğu gerçeğine işaret ettiğini söylemek de mümkündür. 73 fırka hadisi ile ümmet-i Muhammed sanki şöyle uyarılmaktadır: *-Ey Müslümanlar, sizden önceki ümmetler inanç konularında bölünüp parçalanarak helâk oldular. Şayet bölünür parçalanır, birlik ve beraberliğinizi bozarsanız aynı akabeti siz de görürsünüz. Benim oluşturduğum birlikten/topluluktan ayrılan sapıklığa, dalalete gider. Bu da sizi Cehennem’e götürür. Sakın ayrılığa düşmeyin!*

Hız. Peygamber farklı rivâyet edilen hadislerinde mecûsî, yahûdî ve hiristiyanların 71 veya 72 fırkaya ayrıldığını İslâm ümmetinin bunlardan bir sayı fazlasıyla 73 fırkaya ayrılacağını beyan etmekle diğer ümmetlerden daha fazla fikir ve ifade özgürlüğü olabileceği sosyal gerçeğine parmak basmaktadır. Bu hadîs ile bir nevi Allah Rasûlü, ***böyle değişik fikir ve düşünceleri görürseniz, şaşırmanız, ayrılıkları, gayrılıkları bırakıp birlikte olunuz, benim ve ashabımın yoluna uyunuz***, demek istercesine mucizevî bir şekilde geleceğe işaret etmiş, ümmetine yol göstermiş, kelâmî açıdan imân çizgisinden çıkılmaması konusunda taktik vermiştir. “*Onlardan biri hariç, hepsi nardadır*” ifadesinde yer alan narda olmayı, Kur’ân ve sünnet yolundan ibaret olan hakka, doğruya isabet edememeyi kasetmiş, böylece

<sup>93</sup> Bkz. Ebû Zehrâ, *İslâmda Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, s.81.

<sup>94</sup> İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, Beyrut, 1983, I/64 vd.; Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa*, Beyrut, 1986, s. 108 vd.



onların görüş ve düşüncelerinin yanlışlığına dikkat çekmiştir. Doğruya isabet eden fırka ise cemaat, yani *benim ve ashabımın yolunu takib edenlerdir*, diyerek İslâm inanç, ibadet ve ahlâk esaslarını sünnet çizgisinde gelecek nesillere nakleden sahabeye değer atfedip *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat*'e işaret etmiştir. Çünkü sırat-ı müstakîm “*apaçık, aşırılığa kaçmayan, dosdoğru ve hak yol*” Kur’ân ve Sünnet’in yoludur. Bu iki temel kaynağın –*Kur’ân ve sünnet’in*- ruhuyla bağdaşan anlayışlar doğru, bağdaşmayanlar ise yanlıştır. İşte bu 73 fırka rivâyeti ile Hz. Peygamber bu gerçeğe işaret ederek ümmetini bu noktada uyarılmış, İslâmın sağlam, doğru inanç sisteminden ayrılmamaları konusunda onları dikkatli olmaya teşvik etmiştir.

### BİBLİYOGRAFYA

- ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Beyrut, 1983.
- ALPER, Hülya, “*Sırat-ı Müstakim*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt: 37, İstanbul, 2009.
- APAYDIN, H.Yunus, “İctihad”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 21, İstanbul, 2000.
- BAĞÇECİ, Muhittin, *Kelâm İlmine Giriş*, Kayseri, 1994.
- BAŞOĞLU, Tuncay, “Tefrika”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt: 40, Ankara, 2011.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Haydarâbâd, 1355.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- BULUT, Halil İbrahim, “Ümmet”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 42, İstanbul, 2012.
- CARRE de Vaux, “Akide”, İslâm Ansiklopedisi, (MEB), cilt: I, İstanbul 1940.
- CÛRCANÎ, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul, 1276.
- ÇINAR, Mahmut, “Zarûrât-ı Diniyye”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt: 44, İstanbul, 2014.
- DALKIRAN, Sayın, “Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, c.1, sy. 1, Ankara, Kasım 1997.
- DARİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen, Dâru İhyâi Sünnetü'n-Nebeviyye tsz.*, *Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- EBU DAVUD, Süleyman es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- EBU ZEHRÂ, *Tarih-i Mezahip*, (Trc: Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İslâm'da Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi), Hisar Yay, İstanbul, 1983.
- EREN, Abdullah, *İftirak Hadislerinin Tahric, Tahkik ve Yorumu*, Uludağ Üniv. SBE, Bursa 1998. (Basılmamış yüksek lisans tezi)

- EŞ'ARİ, Ebû'l Hasan Ali b. İsmail (v.324/936), Makalatü'l İslâmiyyin ve ihtilâful-Musallin, Tahk; Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, Günümüz İslâm Mezhepleri, İzmir, 2010.
- GAZÂLÎ, Ebû Hamid İbn Muhammed el-Tusi, *el-İktisad fi'l-İ'tikad*, (trc: Abdulhalik Duran, İtikadda Orta Yol), Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2004.
- , *Faysalatu't-Tefrika Beyne'l İslâm ve'z Zendaka*, Mısır, 1907.
- GÖMBEYAZ, Kadir, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi" Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 14, Sayı: 2, Bursa 2005.
- HAMİDULLAH, Muhammed, "Sünnet", İslâm Ansiklopedisi, (MEB), Cilt: 11, Ankara, 1978.
- HARMAN, Ömer Faruk, "Milel ve Nihal", Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt: 30, İstanbul, 2005.
- ISFERÂYİNİ, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l Fıraki'l-Halikin*, (Nşr. M.Zâhid el-Kevseri), Kahire, 1940.
- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Mısır, 1954.
- İBN HÜMÂM, el-Müsayere, İstanbul 1400/ 1979.
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed, Sünen, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- İBN MANZUR, Cemaluddin Muhammed, Lisânü'l-Arab, Beyrut, trs..
- İBNÜ'L-CEVZÎ, *Telbisu İblis*, Beyrut, 1989.
- İCÎ, Adududdin, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelâm*, Kahire, trs.
- ISFEHÂNÎ, Ebû'l- Kasım el- Hüseyin b. Muhammed er- Râgıb, el-Müfredât fi Garîbi'l- Kur'an, Beyrut, 1992.
- KADI Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus,1974.
- KÂRÎ, Ali, *el-Esrâru'l-Merfûa*, Beyrut, 1986.
- KELEŞ, Ahmet, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife*, "Ehl-i Sünnet", Yıl: 5; S. 3; Kış 2005,
- KILAVUZ, A. Saim, "Akaid", *DİA*, 2/ 212.
- MAKDİSÎ, Şemsuddin Ebû Abdillahi Bekr el-Benna el-Beşâri, *Ahsenu't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlîm*, Leiden,1906.
- MALATÎ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmet, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehl-i'l-Ehvai ve'l-Bida*, İstanbul, 1936.
- MÜSLİM, Ebû'l Hüseyin Müslim b. el-Kuşeyri, Sahih, Çağrı Yay, İstanbul, 1981.
- NİSÂBURÎ, el-Hakim, Ebû Abdillahi Muhammed b. Abdillahi, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, Beyrut 1990.
- RAZÎ, Fahreddin, *İ'tikadâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Beyrut, 1986.
- SEMERKANDÎ, Hakim, es-Sevad-ı Azam, İstanbul, trs.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, Sünen, İstanbul, 1981.

TOPALOĞLU, Bekir, “Fırka”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 13, İstanbul, 1996.

ÖZEN, Şükrü, “İhtilaf”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 21, İstanbul, 2000.

ÖZLER, Mevlüt, İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı, Erzurum, 1994.

UYSAL, Mustafa, *73 Fırka*, Uysal Yayınları, Konya, 1981.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Ehl-i Sünnet”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt: 10, İstanbul, 1994.

-----, “Tekfir”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt: 40, Ankara, 2011.

ZEBİDİ, Muhammed Murtaza el-Hüseyni el-Vasiti el-Hanefi, *Tâcü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, Mektebetül-İlmiye Beyrut, trs.